

המודעות הפוליטית של היהודים וגירוש יהדות נאבארה

אברהם גרוס

Benjamin R. Gampel, *The Last Jews on Iberian Soil — Navarrese Jewry 1479/1498*, Berkeley-Los Angeles-Oxford 1989, University of California Press, 226 pp.

נות המחקר, החורגות מהגבולות הגיאוגרפיים הצרים של נאבארה. שלושת הפרקים הראשונים, מתוך השישה, בספר מנסים לענות על כמה שאלות בסיסיות של דמוגרפיה, פעילות כלכלית, מבנה קהילתי ומיסוי. המחבר קובע, כי 'היהודים היו חשובים לאדמיניסטרציה הפינאנסית של הערים, העיירות והכפרים שהתגוררו בהם [...] היו בעלי קרקעות, היו מעורבים בחקלאות, קנו ומכרו סחורות מגוונות, והללו כסף וגרעיני תבואה לשכניהם' (עמ' 49). בניגוד לדעה המקובלת, המחבר מסיק שבתקופה הנידונה היו היהודים בנאבארה עדיין 'בעלי חיוניות מבחינה דמוגרפית, מלאי מרץ וחיים מן הבחינה הכלכלית, ובעלי יכולת קהילתית להתמודד עם צרכי הפרט [...]'. (עמ' 68). לכל המסקנות הללו מובא תיעוד נכבד ומפורט של פרטים מתוך מקורות ארכיוניים ששרדו. יחד עם זאת, לדעתי, חשיבותו של הספר עיקרה בחלקו השני, שכותרתו 'משבר בחברה האיברית'. כאן, מעבר לאיסוף הטכני של פרטים אינ-ספור שהקורא נפגש בהם בחלק הראשון, המחבר מנסה להתעמת עם שאלות מרכזיות ומקיפות בתהליכים ההיסטוריים שהתרחשו בחצי-האי האיברי בסוף המאה ה-15. המחבר טוען, כי אירועים

יהדות נאבארה לא שימשה מוקד משיכה ועניין בהיסטוריוגרפיה היהודית. עד לפני זמן קצר היתה המונוגרפיה של מ' קייזרלינג, שנכתבה ב-1861, היצירה המקיפה היחידה על יהדות נאבארה בימי-הביניים: כל החוקרים שאבו את איזכוריהם ממנה ונשענו עליה. ההבחנה של יוסף-טוב עסיס, כי מעולם לא נכתב בעברית ולו מאמר אחד על הנושא, מעידה על מצב המחקר — לעומת העושר הרב והזרם הבלתי נדלה של מקורות ומחקרים על היהודים בקאסטיליה ובאראגון.

הסיבה העיקרית לכך היא פשוטה. יהדות נאבארה היתה קטנה במספר (אלפים בודדים, כנראה) ובלתי חשובה יחסית. יהדות זו לא הצליחה ליצור יצירה כלשהי שהשאירה את רישומה בתחום חיי הרוח, ועקבותיה לא ניכרו בהיסטוריה של האומה, מלבד, אולי, ספר המסעות של בנימין מטודלה.

ספרו של בנימין גאמפל, המבוסס בעיקרו על מחקר ארכיוני, משמש אפוא תרומה ותיקון עוול היסטוריוגרפי מתמשך. יחד עם זאת, נראה לי שחשיבותו העיקרית של הספר טמונה לא רק בדמויות המועלות מתוך המסמכים, או בעובדות הנוספות לידע ההיסטורי, אלא בהשלכות ההיסטוריוגרפיות של מסק-

וגאמפל מסכים עם חוזה אנגיאס אי מיר-אנדה (José Yanguas y Miranda), שבנקודה זו של ההיסטוריה רוחה של אי-הסובלנות הדתית ושנאת היהודים היתה חלק מן המארג של החברה הנאבא-רית' (עמ' 97). הדבר משתקף בחוקים אנטי-יהודיים שחקק הקורטס בתקופה זו.

המחבר מוכיח, כי אין להסכים עם הדעות המקובלות בהיסטוריוגרפיה בדבר מספר היהודים המגורשים שנכנסו לנאבארה, וכי המספר 12,000, שעליו הסכימו לינדרו, קייזרלינג, גרץ ובארון, נטול בסיס תעודי. יתר על כן, התעודות הארכיוניות מצביעות על מספר של אלפיים איש בלבד, כפי שמוסר לנו ברנאלדס (Bernáldes), ההיסטוריון הספרדי בן תקופת הגירוש. זוהי מסקנה בעלת חשיבות רבה.

מקורות יהודיים וספרדיים כאחד מוסרים, כי 90,000-120,000 פליטי גירוש, שהיוו את רוב מניינה של יהדות ספרד, נכנסו לפורטוגאל. אך מחקר, המבוסס אף הוא על מסמכים ארכיוניים, שפירסמה José Maria Pimenta Ferro Tavares לפני כעשור, טוען ל-23,000 יהודים בלבד. נתון זה עשוי לסייע לנו להבין את הנתון הנמוך של 10,000-20,000 יהודי פורטוגאל, שהתכנסו בליסבון בשנת 1497 ונאלצו שם להמיר את דתם באונס – כפי שמדווחים מקורות בני התקופה. על בסיס נתון זה גאמפל מנסה להוכיח, כי המספר של אלפיים מהגרים לנאבארה הוא סביר, על סמך השוואת שטח ותושבים בין שתי המלכויות. הוכחה זו, בניגוד לאחרות שהוא מביא, איננה כה משכנעת, כפי שהמחבר מעיר בעצמו (עמ' 106). פורטוגאל, מבחינות רבות, היתה במצב דומה לזה שבין נאבארה לקאסטיליה-אראגון, ולכן יש לברך את המחבר על שהוא משתמש בכיוון זה ככלי מחקרי שימושי

חיצוניים למלכות נאבארה הם שקבעו והכריעו את גורלם של יהודיה. המלכות המאוחדת של קאסטיליה-אראגון הטילה את צלה על שכנתה הקטנה וניסתה להכתיב את עתידם של יהודיה. שני מאורעות חשובים התרחשו בתקופה הנידונה תחת שלטונם של פרדינאנד ואיזאבל, 'המלכים הקאטוליים': ייסוד האינקוויזיציה הספרדית בשנת 1480 וגירוש היהודים בשנת 1492. הפרק הרביעי שבספר מתאר את הפרשייה המרתקת של המאבק שניהלה העיר טודלה כנגד מתן דריסת-רגל בה לאינקוויזיציה הספרדית; בשנת 1488 הושגה 'פשרה', ולפיה ניתנה לאינקוויזטורים רשות ליזום ולבצע חקירות נגד כל אותם יהודים, שמשפטם בפני בית-דין היה תלוי ועומד. וכך, למרות שהאינקוויזיציה בנאבארה נוסדה רשמית רק כאשר נכבשה מלכות זו בשנת 1512, הרי למעשה כבר בשנות השמונים החלה לפיתת התמנון של מוסד זה ממרכוז בקאסטיליה-אראגון. המאבק בנאבארה נגד האינקוויזיציה נכשל.

הפרק הארוך ביותר בספר עוסק בגירוש מספרד בשנת 1492. המחבר מביא פרטים על ניסיון של כמה ערים בנאבארה למנוע, בדרכים של שתדלנות בחצר המלכות, מיהודי ספרד המגורשים להיכנס ולהיקלט בהן; בעיקר טאפאלה (Tafalla) וטודלה, שניסו להשיג את עזרתן של פאמפלונה (Pamplona) וערים אחרות. על המגעים הדיפלומטיים הקדחתניים באמצעות שליחים, שנשלחו למקומות שונים בניסיון ליצור חזית מאוחדת שתשפיע על 'המלכים הקאטוליים', אנו למדים מן התיעוד ב-*Libro de cuentas de propios* של העיר טודלה. הפרטים המתוארכים הרבים מאפשרים למחבר לשחזר בדיוק רב את הכרונולוגיה של האירועים. את המניעים של מתנגדי כניסת יהודים, הבינו ההיסטוריונים בצורות שונות,

מבחינה מתודולוגית). ככל אופן, אם נקבל את מסקנתו של גאמפל, ואם מספר הפליטים שעברו לפורטוגאל קרוב לזה שנמצא במחקר האחרון שצוין לעיל, נוכל להתבסס קצת יותר על הנתון הכולל של 50,000 יהודים שעזבו את קאסטיל-יה (הנתונים שאליהם הגיעה החוקרת הפורטוגאלית עדיין טעונים בדיקה מתודולוגית).

מסקנה זו תומכת בזרם ההיסטוריוגרפי ראפי שמנסה למעט במספרם של יהודי קאסטיליה-אראגון (ובסופו של דבר – במספרם של כל המגורשים). שהיה נמוך כנראה בהרבה מהמספרים הרווחים, עקב החלטתם של יהודים רבים להמיר את דתם ולהישאר בארץ מולדתם. אף-על-פי-כן אין לקבוע מסמרות בנושא דמוגרפי סבוך זה. האוצרות הארכיוניים שיכולים להשליך אור נוסף על הבעיה עדיין לא מצו, ויש לצפות כי מחקרים ופולמוסי חוקרים לא יסופו בשנים הבאות.

גאמפל פותח את ההקדמה לספרו בשאלה – שהוצבה במחקר ההיסטוריה היהודית בעיקר בתקופה שלאחר השואה – בדבר 'אופי המודעות של היהודים את האסון הקרב [...] האם מגלים היהודים דים "עיוורון" לאיומים כאלה?' (עמ' 1). כדי להגיע לכלל מסקנה בשאלה זו, בחר המחבר, לדבריו, לחקור את שני העשורים האחרונים בתולדות יהדות נאבארה:

אזי אפשר יהיה לקבוע אם אותן שנים היו מלאות באנדרלמוסיה חברתית-כלכלית ובתבוסה פוליטית, או שמא בשלווה (מטעה) ובהצלחה חומרית. נוסף על כך יהיה אפשר לקבוע, אם לשלטון, שתחת כנפיו חסו היהודים, היתה מדיניות ברורה כלפיהם, ואז להחליט אם היו היהודים במצב של רפיון וחולשה שהביאם לאי-רצון להכיר בחוסר אפשרות הקיום של מצבם (שם).

שאלה זו ודרך הניתוח שמציע המחבר היו יכולות להתאים לדיון על יהודי

קאסטיליה-אראגון ומנהיגיהם, שהופתחו מפקודת הגירוש, לפי דברי ר' יצחק אבר-בנאל; אחרי הכול, היה זה הגירוש הראשון ממדינה בחצי-האי האיברי. (את הגירוש מאנדלוסיה בשנת 1483 אפשר היה לראות כ'טראנספר' פנימי של היהודים בתוך גבולות המדינה, שהוא שונה מגירוש). המדיניות של פרדינאנד ואיזבל בשנים שקדמו ל-1492 לא היתה יכולה לשמש כרמז לבאות, מאחר שלא היתה זו מדיניות אנטי-יהודית בצורה ברורה, וגם מצבם הכלכלי של היהודים לא היה רע כל עיקר; 'עיוורונם' לא היה כה ברור. אותה שאלה אכן מתעצמת בדיון על יהודי נאבארה, שגירושם חל בשנת 1498, לאחר שיהודי שאר חצי-האי האיברי גורשו, המירו את דתם או נאנסו בשנת 1492 (קאסטיליה-אראגון) ובשנת 1497 (פורטוגאל).

לפתרון בעיה זו, חוזר גאמפל בפרק האחרון – 'הדרך לגירוש'. לדעת המחבר, במשך עשרים השנה האחרונות למאה ה-15 לא היה שינוי מדיניות ממשי ביחס ליהודים, ולכן החלטת המלכים יוהאן וקטאלינה לגרש את היהודים לא היתה פרי תכנון מראש. חלק גדול מן הפרק הוא סקירה על המצב המדיני של היהודים. כך אנו קוראים על פריכילגיה שנתן המלך ליהודים מיד לאחר עלייתו לשלטון, בשנת 1482. אנו למדים על ההשפעה השלילית של הקמת האינקוויזיציה בידי המלכים הקאתוליים בשנת 1480 ושל גירוש היהודים מאנדלוסיה בשנת 1483, על תלונות הקורטס נגד היהודים החל משנת 1488 ואילך, ששיקפו את שנאת ההמון הנוצרי. הגירוש מספרד בשנת 1492 אמנם הביא לניסיון מאורגן של ערים כטודלה וטא-פאלה למנוע את כניסת המגורשים, אך המלכים החליטו להכניס אותם לערי נאבארה משיקולים מדיניים. שנת 1494 הביאה עמה סימנים של יציבות; המלכים

שבמשך שנים-עשר חודשים לא נחקקו תקנות אנטי־יהודיות אין פירושה 'שיהו' די נאבארה יכלו להרגיש בטוחים יחסית' (עמ' 126). נראה כי מהבט כולל, גישה אחרת עשויה להאיר את הדברים באור שונה. אפשר להסכים לדעת המחבר, שליהודים היתה מודעות פוליטית; הם לא היו 'עיוורים', ואי אפשר להאשים ב'התנהגות של בת־יענה' (עמ' 2). בעניין זה הייתי מרחיק לכת אף יותר: אין להאשים את היהודים בכך שחיו בתחושת ביטחון לא מציאותית. אם אכן היה כך, היינו חייבים להסכים עם בן־ציון נתניהו, הטוען כי ליהודים היתה 'רגישות פוליטית מוחלשת', ואף זו בלשון המעטה. לא יעלה על הדעת, למשל, ש'גירוש' פורטוגאל לא הדליק נורות אזעקה בקרב מנהיגי יהדות נאבארה.

המצב הגיאוגרפי בגירוש יהודי נאבארה שונה מקודמיו, כפי שמציין גם המחבר. נאבארה היתה מוקפת יבשה, וסביבה טריטוריות שהיו סגורות ליהודים, בתוקף גירושים קודמים (עמ' 130). זו היתה הסיבה הישירה לעובדה, שכמעט כל יהודי נאבארה המירו את דתם לנצרות; פרק זה של הספר היה יכול להיקרא 'במלכודת'. גאמפל מביא דוגמה יפה למשמעות של ניסיון בריחה מנאבארה – המסע הארוך והטראגי של ר' שם טוב גמיל. (אם כי עליי להודות, שלא שוכנעתי לגמרי, שהנחתו של י"מ טול־דאנו, שהדבר קרה ב־1493, בטעות יסודה. כך, למשל, קשה לתאר כיצד יש ליהודים מטודלה עסק בוואלנסיה ששנים לאחר הגירוש של 1492!) יהודי זקן זה חצה את ספרד מצפון־מזרח לכיוון דרום כדי לנסות ולמצוא כלי שיט שיסיע אותו לצפון־אפריקה. המסע ארך שנה, שאת רובה בילה הזקן בבתי־סהור, ובמהלכו איבד את ארבעת בניו. (שני הקטנים נאנסו להמיר את דתם.)

אכן, מאמצע 1493 עמדו יהודי

הציגו קווי מדיניות ריכוזית נוקשה, וליהודים היתה 'סיבה טובה להאמין שהג' רוע ביותר כבר עבר ושהסערה שככה' (עמ' 125).

בשנת 1495 נערכה חקירה של אינקוויזיטורים נגד נזיר פראנציסקאני מטודלה שהואשם בהתייהדות. עובדה ששימשה כתזכורת רבת עוצמה לכוחה של קאסטיליה־אראגון בתוככי נאבארה' (עמ' 126). בשנת 1496 האשים הקורטס את היהודים בכך שהם כביכול משדלים בעורמה את הנוצרים ללוות כסף בריבית, דבר שמביא בסופו של דבר את הלווים להרס כלכלי. בשנה שלאחריה אין שום זכר בכתב לתקנות אנטי־יהודיות, אך הדעת נותנת, שיהודי נאבארה שמעו על ההמרה ההמונית מאונס כפורטוגאל. למרות זאת אין שום סימני דאגה בנאבארה, ואנו קוראים על יהודים שכורתים חוזים ארוכי־טווח עם נוצרים; כל זאת על רקע ההשפעה ההולכת וגוברת של קאסטיליה־אראגון בנאבארה, משנת 1494 ואילך.

בחודשים פברואר-מארס, ממש לפני הגירוש, אין זכר בכתובים למכירת נכסים בידי היהודים; וכל זה מוליך את המחבר אל המסקנה הבאה:

היהודים, שהתמזגו היטב בתוך החברה, הרגישו בטוחים במעמד הדתי־מדיני שלהם. אפילו לאחר 1496, וההתערבות של המלכים הקאטוליים' בענייניה הפנימיים של פורטוגאל, לא עלה היקף מכירות הנכסים או חיסול החובות, דבר המעיד על כך שהיהודים לא נתפסו לרגשי דאגה [...] האירועים של שנות ה־90 מראים, כי בחירתם היתה טובה והגייונית. היהודים לא יכלו לחזות שנאבארה, שבשנת 1498 היתה כבר ואסאל של קאסטיליה־אראגון, לא תוכל לשמור לעצמה את תושביה היהודים (עמ' 134).

לאחר שקלול כל הגורמים, דומני שהעובדות אינן מובילות למסקנה של המחבר. הרי ברור, למשל, כי העובדה

אפריקה. הם שמעו על הצרות והמיתות המשונות של הפליטים שנגרמו בידי אדם, או כוחות הטבע ומגפות בים וכיכשה. גם שמע האונס הדתי בפור־טוגאל לא נסתר מהם. וכי עלה בדעתם שדווקא הם, הקיבוץ היהודי הקטן, חסר החשיבות והאחרון על אדמת איבריה, הם שיישרדו כיהודים שם? על כן הדעת נותנת, שההחלטה של יהדות זו, שלא למכור את נכסיה ולא לקחת את מקל הנדודים בידה, הבשילה מוקדם מאוד, אולי כבר בשנת 93-1492.

אלה הן אך כמה מן הנקודות המרכזיות המועלות בספר, שלא רק ממלא בהצלחה חסר היסטוריוגרפי בתולדות יהודי נאבארה, אלא גם מנסה להתמודד עם הבעיות הרחבות יותר. בכך תורם המחבר להבנת יהדות ספרד של ימי־הביניים.

נאבארה מול הברירה, 'האם לעזוב את מולדתם' או להישאר בה; ואם לעזוב – איך ולאן? ידוע כי פרדינאנד נתן רשות יוצאת מן הכלל, ובתנאים מיוחדים, ליהודים לעזוב את נאבארה דרך Mallen במורד נהר אברו, אל הנמלים לחופי הים התיכון; על כך מוסר מסמך ממאוס 1493 (עמ' 106-107). אבל חוץ מעיסקה זו, שעלתה ליהודים בכסף רב, לא היתה ליהודים דרך חוקית קלה לצאת את נאבארה.

היהודים שקלו את האפשרויות ובחרו להישאר; אולי חיכו לנס, ואולי ראו לנגד עיניהם את הדוגמה של רבים מיהודי קאסטיליה־אראגון, שבחרו להישאר בממלכות אלה בשנת הגירוש 1492. הם ידעו על המגורשים שחזרו לשם מנאבארה ומפורטוגאל, ואף ממקומות שמחוץ לחצי־האי האיברי, כמו צפון־